

**ckṁl kb% xg okVdk dh vf}rh; "ṁṁṁ
 dṁyohj fl g ;kno rFk l qhy dṁkj ekṣ kZ**

"kkṣk Nk=] m|ku foKku foHkx
 dṁk foKku l ḁFkku] dk"kh fgUrwfo" ofo|ky;] okjk.kl h&221 005
 bḁey% kulveer11bhu@gmail.com

iLrkouk

ckṁl kbZ vṁyṁr i kṣkka dks ckṣk cukus dh , d dyk , oa foKku gṣ ftl ea i kṣkka dks mFkys crZu ea mxk; k tkrk gḁ ^ckṁl kbZ , d tkikuh "kṁn gṣ tks fd ^ckṁ" rFk ḁ kbZ "kṁnka l s feydyj cuk gṣ ftl dk vFkZ dṁ" k% mFkyk gṁk crZu rFk i kṣk gkrk gḁ bl izdkj ckṁl kbZ og rduhd gṣ ftl ds vUrXr vṁyṁr i kṣkka dks muds Nkṣ/s : i ea mFkys gq crZu ea mxk; k tkrk gḁ Vḁuax] iṁuax rFk fiṁpax dh l gk; rk l s f=Lrjh; i Hkko mRiUu fd; k tk l drk gḁ ; g , d izdkj dh l tho efeddyk gkrh gṣ tks fd cMṣ-vkdKj oLrq dk , d vkn" kZ y?kq : i *ṁupj bu feupj*ḁ gkrk gḁ , d vkn" kZ ckṁl kbZ fdl h fo" kṣk oLrq ; k i kṣk dh ifrdfr vFkok vkdfṁ , oa vkdKj ea , d jpukRed fofokrk gkrh gṣ ftl ds fofHkku Hkx feydyj , d : irk izdV dṁrs gḁ , d vkn" kZ ckṁl kbZ dk fuekZk 0; fDr dh jpukRed vṁṁk rFk i kṣkka dka Nkṣ/s crZu ea mxkus ds Kku ij fuHkḁ dṁrk gḁ ckṁl kbZ , d fof" k" V , oa egROI wKZ dyk gṣ ftl ea i kṣkka dks xeys ea bl izdkj mxkrs gṣ fd mudk ikdfṁ : i Hkx cuk jgs vṁṁ mudk vkdKj Hkx Nkṣ/k jgḁ

ckṁl kbZ cukus dh dyk yxHkx 2000 o" kZ igys phu }kjk fodfl r dh x; h ijUrq bl dks ykdṁfz rk tkiku ea ikr gḁA tkiku ea ; g dyk gṁkḁ o" kZ ijkuh gṣ rFk ogkṁ ij bl dk mPpkj .k ckṁl kbZ ds LFkku ij ^ckṁl ?" fd; k tkrk gḁ ; g dgk tkrk gṣ fd l oḁ Eke bl dyk dks ckṁ) fHk{kr/ka }kjk pyk; k x; k Fkka i FkjhyS LFkkuka ij mxus okys i kṣk i kṣkd rRoka ds fy, l ḁk' kḁj r jgrs gṣ ftl dkj .k os de c<ṁs gṣ QyLo : i Nkṣ/s jg tkrṣ gḁ vr% bu i kṣkka dks xeys ea jkṁ us ds ckn fHk{kr/ka us budka , d k okrkoy .k nṁk ikjEHk fd; k ftl l s os cḁḁ de c<ṁs Fkx vṁṁ o" kḁ rd Nkṣ/s jgrs Fkka dḁN l e; ckn l ḁnjrk , oa vkd' kZ k ds fy, bu i kṣkka dks fofHkku vkdKj , oa izdkj inku fd; k tkus yxkA ; s ckṁs oḁk vius vuḁs vkdKj & izdkj ds dkj .k vkd' kZ k dk L=kr rks gkrṣ gh gṣ l kFk gh l kFk budks l egks ea j [k dj ikdfṁ okrkoy .k Hkx mriUu fd; k tk l drk gḁ

ckṁl kbZ ea i kṣkka dks ckṣk cukus ds fy, eḁ ; : i fuEufyf[kr fdz k; a dh tkrh gḁ

- o "khZk dṁydk rFk i ryh Vgfu; ka dks gVvuka
- o tMka dh dkV&Nkṁ djuka
- o l e; & l e; ij ekṣ/h "kk[kkvka dks gVvuka

keyladk p; u

ckṁl kbZ rṣ kj djus ds fy, mFkys xeyka dk mi ; kṣ fd; k tkrk gḁ bl izdkj ds xeyka ea tMka ds vkl & ikl feVḁ de gkrh gṣ ftl dkj .k i kṣkka dks de ek=k i kṣkd rRo ikr gkrṣ gṣ vṁṁ os ckṁs jg tkrṣ gḁ bl dk; Z gṁq ik; % oxkZdkj vk; rkdKj] xṣykdKj] v.MkdKj vFkok 'kVetkxh; vkdKj ds mFkys xeys iz; kṣ fd; k tk l drs gḁ ik; % budh xgjk bZ 2&15 l ḁḁ o pkḁ/kbZ 40 l ḁḁ rd gṣ l drh gḁ ekes ckṁl kbZ gṁq 1-5 l ḁḁ xgjs o 3&5 l ḁḁ pkḁs xeys iz; kṣ fd; s tkrṣ gḁ

iḁḁadk p; u

ckṁl kbZ gṁq i kṣkka dk p; u dṁrs l e; Qyka dh l ḁnjrk] dṁy; ka vṁṁ i fRr; ka dk jax& : i , oa Qyus ds l e; bR; kfn ij fo" kṣ /; ku fn; k tkrk gḁ bl dk; Z gṁq fuEufyf[kr i kṣkka dk p; u fd; k tkrk gḁ

Qynkj iKšs

eBthQjk bf.MdR fl V# I kbušI I] ešuydjK tikšVš vkVšZkiZ gvjkQkbyl] dšjl k dj.MI] QkbdI dšjdR Qk- jšI ekš R VekfjMI bf.MdR fl fM; e Xoktkok , oaI; šudk xukVe bR; kfnA

Qny okys iKšs

Qujk ojhXkVš dšI ; k fQLryš Mšyl šudI jšt; R lyefš; k itkfr] cksuofy; k itkfr , oa fgfLdl jktk&l kbušI I bR; kfnA

I nkgkj iKšs , oa> kM-š KW

defy; k tikšudR fdVkešj; k tikšudR dšI kbifjI vkVšZ š R QkšV; šsyk tikšudR xkMš; k tšLeuks M] jkMkMšI/ku itkfr] ikbul išVkfQyk , oa I šjI k Qš fVMk bR; kfnA

i .kšI krh iKšs , oa> kM-š KW

, I j iYekVe] cjcšI Flucftš dšukelyš tikšudR tš feue xšf.MQyKš] yktjK Vke; k bf.Mdk , oa ešI QyKšj.c.Mk bR; kfnA

iRrnkj iKšs

fl Yoj vkšI I kbdI jšY; šR QkbdI cštkfeuk ušMš Qk- cškyšI I] Qk- ykš vkbyšMš Qk- jšyft; kš R Qk- "khyš" , oa Qk- buQšVkešj; k bR; kfnA

ckšI kbZ dk oxššI .k

ckšI kbZ dk oxššI .k ml dh vkšfr , oa vkškj ij fušKš djrk gš rFkk fošKšI I egka ea tš s y?kq; i ¼15 I š- I s deš NkšK : i ¼30 I š- ¼ e/; e : i ¼30&60 I š- ¼ rFkk fo"kk y; i ¼100 I š- ¼ ea fošKšfr fd; k tk I drk gš ckšI kbZ dš fošKšI idkj dh "kšy; ka dh I gk; rk I s mfpr vkškj , oa idkj inku fd; k tkrk gš vr% ckšI kbZ dš fuek.kZ , oa fodkl gšq bl dh fošKšI idkj dh "kšy; k , oa rduhd tkuuk cgr gh vko"; d gš ckšI kbZ fuekšZ dh fošKšI ykšfi; "kšy; kš ftudks fuEu idkj oxššI fd; k tk I drk gš

¼½ rusdsvkškj dšvKšj ij

1- vKš pkšjd m/okšj "kšy

bl s tki kuh Hkš"kk ea pkšdu dgrš gš bl idkj dh "kšy ea , dy rus dš nšuks vKš , dkarj dš ea i k"oz "kk[kk; a gšrh gš tšfd /kšj&/kšjš Åij dh vKš de gšrh pyh tkrh gš

2- vKš pkšjd m/okšj "kšy

bl s tki kuh Hkš"kk ea ekš kšx dgrš gš bl "kšy ea Hkš , dy rus dš nšuks vKš , dkarj dš ea i k"oz "kk[kk; a gšrh gš i šUrq; s I h/kh u gšdj odšKšj gšrh gš

3- frjNšrusokyh "kšy

; g "kšy tki kuh Hkš"kk ea "kdu dgykrh gš bl "kšy }kš cukšZ xšZ ckšI kbZ tM+ dš nšuks vKš >š dh gšrh gš rFkk 45° dk dšsk cukrh gš

4- dš ikr@i šI krh "kšy

bl s tki kuh Hkš"kk ea dš kbZ dgk tkrk gš bl "kšy }kš ckšI kbZ cukus dš fy, gš iRrnkj rFkk yphys rus okys i kška dk p; u djuk pkšg, A bl ea i kšs dš rus dš , d vKš >š dk dj enk ea nck nšuk pkšg, ftI I s dš I e; i'pkr- i kškk , d vKš yVd tkrk gš bl "kšy ea Hkš i kšs dh "kk[kk; a 45° dk dšsk cukrh gš

5- v/š ; k vYi i šI krh "kšy

bl s tki kuh Hkš"kk ea gu&dš kbZ dgk tkrk gš bl "kšy ea ruk igys Åij dh vKš c<š k gš ckn ea , d vkšfled dšsk cukš gš ušps dh vKš eššus yxrk gš bl "kšy ea , d ckr dk /; ku j [kuk pkšg, fd i kška dk i .kZ I eš xeyš I sušpsugh tkuk pkšg, A

6- dš Myšdr "kšy

; g i) fr tki kuh Hkš"kk ea cldu dgykrh gš bl "kšy ea i kšs dš bl idkj vkškj fn; k tkrk gš ml dh "kk[kk; a , d I rpyh dh rjg rus dš pkšj vKš ?kš tkrh gš

7- ?erh@, BriagbZ "kSyh

bl s tki kuh Hkk'kk ea *usthdu* dgk tkrk gA bl idkj dh ckl kbZ ea i kška dk ijk ruk eMk ,oa , Bk gvk gkrk gA bl , Bu ik; %vkuok'kd vFkok i ; kbj .kh; i Hkko ds dkj .k gkrh gA
½rusdh I ĩ; k dsvkMj ij

1- ,dy&ruk "kSyh

bl s tki kuh Hkk'kk ea *Vadu* dgk tkrk gA bl i) fr ea dōy , d gh rus dks fodfl r fd; k tkrk gA

2- f}&ruk "kSyh

bl "kSyh dks tki kuh Hkk'kk ea *l kdu* dgk tkrk gA tš k fd uke l s gh irhr gkrk gSfd bl ea eĴ; rus l snks rus fodfl r fd; s tkrš gA bl ea eĴ; rus dks vk/kkj l snks Hkkxka ea foHkkftr dj fn; k tkrk gA

3- f=&ruk ; k ip&ruk "kSyh

bu "kSy; ka dks tki kuh Hkk'kk ea *de" k% l du* rFkk *xkdu* dgk tkrk gA ; s "kSy; kll mij kDr "kSyh dh rjg gh gSvlrj ek= bruk gSfd bl ea fodfl r fd; s x; s ruka dh l ĩ; k rhu , oa i k' b gkrh gA

4- cg&ruk "kSyh vFkok ou "kSyh

bl s tki kuh Hkk'kk ea *dckMkph* dgk tkrk gA bl "kSyh ds vlřr tM+ l s dbZ ruka dks fodfl r fd; k tkrk gS rFkk bu ruka dks vko"; drkuĴ kj vkdkj inku fd; k tkrk gA bl i) fr ea , d l s vf/kd i kška dks mFkys gq crŪ ea mxk; k tkrk gA i kšks vf/kd l ĩ; k ea gkus ds dkj .k , d ou dh vdfr fodfl r gk tkrh gA bl "kSyh }kjk ckl kbZ fodfl r djus gsrq vR; f/kd "kk[kk; Ĵr ?kus i kšks dk p'uko djuk p'fg, A

5- v/M&ruk "kSyh

bl "kSyh }kjk ckl kbZ cukus ds fy, de vk; qds i kška dks yrs gA bl i) fr ea i kšks dks , d vkj vf/kd dkVrs gS rFkk nŪ jh vkj i wkZ : i l s fodfl r gkus nrs gS vFkok rkj }kjk ckl dj fn "kk inku djrš gS ftl l i kškk /khj&/khjs okāNr : i xg.k dj yrk gA

¼ ½ tM&svkdj , oavkdfr dsvkMj ij

1- [kyh tM+"kSyh

; g "kSyh tki kuh Hkk'kk ea *fu; xjh* dgykrh gA bl i) fr ea i kšks dks bl idkj fodfl r fd; k tkrk gSfd enk l rg l sckj fudy vkrh gA

2- l kul "kSyh

bl s tki kuh Hkk'kk ea *ut/ l jujh* dgrš gA bl "kSyh ea , d gh tM+ l s dbZ l kjs rus fodfl r fd; s tkrš gS rFkk tM+cukbZ dh x; h fdl h olr q tš h l j'puk cuk yrh gA

3- jkQV "kSyh

bl "kSyh dks tki kuh Hkk'kk ea *bdlMcdh* dgrš gA bl idkj dh l j'puk ea dbZ l kjs rus irhr gkrš gS tksfd okLrfod : i ea rus }kjk fodfl r "kk[kk; agh gkrh gS tksfd Hkfe ds vlŪj gh jgrh gA

¼ ½ "k[M&svkdj , oavkdfr dsvkMj ij

1- >Mw'kSyh

bl "kSyh dks tki kuh Hkk'kk ea *gkdhMkph* dgk tkrk gA bl ea eĴ; rus l s fudyus okyh "kk[kkvka dks foijhr fn "kk ea c<usfn; k tkrk gS bl idkj vlř ea ; s "kk[kk; a > kMw' dk : i ys yrh gA

2- folM&LoV "kSyh

; g "kSyh tki kuh Hkk'kk ea *Qphukx"kh* dgh tkrh gA bl "kSyh ea l Hkh "kk[kkvka dks , d gh fn "kk ea > p'k fn; k tkrk gS tš s dh rst gok pyus ij dkbZ o'k , d vkj > p'k gvk irhr gkrk gA bl "kSyh }kjk i kšks dks fn "kk , oavkdj inku djus ds fy, , Y; Ĵefu; e ; k rklš ds rkjka dk iz kx fd; k tkrk gA

3- folr "kSyh

bl "kSyh dks tki kuh Hkk'kk ea *l f" k, Mk* dgrš gA bl ea , d ek= ruk gh fodfl r fd; k tkrk gS tks fd , d gh fn "kk ea cgr nj rd c<rk tkrk gA

¼ ½ l a ktu o jpuk dsvk/wj ij

1- l e g j k i . k

bl "kSyh dks tki kuh Hkk'kk ea ; k'f & m, dgrsgA ckl kbZ fuekZk dh bl "kSyh ea dbZ l kjs i kŠkka dks mFkysgq crU ; k xeyseabl idkj yxk; k tkrk gSfd ikdfrd n"; mRiUu gks l dA

2- pVVku "kSyh

bl s tki kuh Hkk'kk ea bf"kr l dh dgk tkrk gA bl "kSyh }kjk fodfl r ckl kbZ ik; % vf/kd l qnj gkrh gA bl ds vlrxz fNnz, q' r pVVku ds VqplMta ea Nks/s i kŠkka dks jkfir dj fn; k tkrk gS rFkk bu fNnta dks vko"; d ikšk d rRpka ; q' r mi tkÅ enk feJ.k }kjk Hkj fn; k tkrk gA i kŠks dks etcw jLI h ; k rkj }kjk ckk dj l gkjk inku fd; k tkrk gA

3- ekes "kSyh

bl fof/k }kjk fodfl r dh x; h ckl kbZ dk vkdkj cgr gh Nks/k gkrk gS ; g ik; % 2 l s 6 blp rd gkrk gA bl idkj dh ckl kbZ dks mxkus ds fy, igys i kŠkka dks cht }kjk mxk; k tkrk gS rRi "pkr- bu i kŠkka dks mFkys crUka ea jkfir dj fn; k tkrk gA bl "kSyh ea fi apak vR; r gh vko"; d fdz; k gkrh gS ftl dh l gk; rk l s i kŠkka dks ckk j [kk tkrk gA bl idkj dh ckl kbZ grq vtšy; k] l ŠyDI , oa ikbul vfn i kŠkka dks mi ; kx fd; k tkrk gA

¼ ½ vU; "kSy; kV

1- j k V "kSyh

bl i }fr ea i kŠks dks enk ea nck fn; k tkrk gS rFkk 2&3 Hkkxka l s "kk [kk; a fudyus nrs gS rFkk ckn ea ; s "kk [kk; a ruka ds : i ea c < dj Nks/so {k dk : i ysysh gA

2- c qftu "kSyh

bl i) fr }kjk fodfl r dh x; h ckl kbZ ea dny vk/ks ds de Hkkx ij gh i fRr; kV o "kk [kk; a gkrh gA

ckl kbZ dh n [k & Hky , oaj [k & j [k o

xeyk ; k ik=ladksnyuk

; g , d vR; r gh vko"; d dk; Z gS tksfd i kŠks dh tkfr o vk; qij fuHkj djrk gA ik; % /khj & 2 c < us okys i kŠkka ea 4&6 o'kz rFkk "kh?kz c < us okys i kŠka ds ik= ifr o'kz cny nsuk pkfg, A

dkV & NkV , oavkdj inku djuk

dkV & NkV dh fdz; k xh'e __rq ds ikjEHk gkus ds l kFk ikjEHk dj nsuk pkfg, ijUrql nckgkj i kŠkka ea; g dk; Z "khr __rq ds ikjEHk gkus ds dñ l e; igys djrs gA dkV & NkV/ dk e [; m | š ; i kŠkka dks , d fo "kšk vkdkj inku djuk gkrk gS rFkk ik; % "khr kZFK dfydk dks gh fudkyrs gA i kŠks dks fd l h Hkh ydMh vkfn dk l gkjk ugh nsuk pkfg, cfYd mudks ikdfrd : i ea gh cus jgus nsuk pkfg, A i kŠks dks vkdkj inku djus ds fy, , Y; qefu; e ; k rkk's ds rkj dk iz kx djuk pkfg, A tc "kk [kk; a etcw gks tk; s rFkk i kŠkk mfpr vkdkj ikr dj ys rks bu rkjka dks fudky nsuk pkfg, rFkk bl ckr dk fo "kšk /; ku j [kuk pkfg, fd rkj fudkyrs l e; "kk [kkvka dks fd l h Hkh idkj dh {kfr dnkfi u gkA ikjEHk ea i kŠkk tc yxHkx 5&7 l eh- dk gks tk; s rks mudh NVkbZ dj nsuk pkfg, ftl l s vucl Nks/h o ?kuh "kk [kk; a fudy l dA

fl pkbZ , oaty izVku

vkdk'kZd ckl kbZ ds fuekZk grq; g vko"; d gSfd fl pkbZ mfpr l e; ij dh tk; A fl pkbZ dk l okre l e; og gkrk gS tc cy ds l kFk feVVh ea ydMh Mkyus ij ml ds fl js ij feVVh u fpi dA i kŠks ds mij i kuh Okkjs dh l gk; rk l s nsuk pkfg, A eb & tw ea ikuh fnu eanckj nsuk pkfg, rFkk "khr __rq ea; g , dkUrj de ea djuk pkfg, A

enk , oa [kn nsuk

l oZ i Fke u; s xeyka ds fy, feVVh rš kj djrs gA bl feVVh ea mfpr ty fudkl rFkk ty /kkj . k dh {kerk gksh pkfg, A bl m | š ; dh i frZ ds fy, m | ku dh enk] i Rrh dh [kn , oa ckyw dks

cjkj ek=k eafeykdj feJ.k r\$ kj fd; k tkrk gA "kq d tyok; qokys i k\$ kka grq 50 ifr"kr i Rrh dh [kkn rFkk vknz tyok; q okys i k\$ kka grq m | ku enk dh ek=k 50 ifr"kr rd j [kh tkrh gA bl ds vfrfjDr m | ku dh enk] i Rrh dh [kkn vFkok oehz dEi k. V] ckywrFkk bA/ dk pjik de "k% 2% 2% 2% ds vuq kr eafeyk dj enk feJ.k r\$ kj djuk pfg, A gMMh dk pjik /khjs i Hkko Mkyus okys mojd dsfy, 1&3 pEep ifr xeys dh nj l s feykbz tk l drh gA vkerk\$ ij ck\$ l kbz dks vf/kd [kkn dh vko"; drk ugh gksuh gA ck\$ l kbz ea [kkn bl izdkj nsuk pfg, fd mudks l Hkh vko"; d i k\$ kd rRo rks feyrsjgs ijUrq mudh of) de gkA [kfy; kN gMMh dk pjik bR; kfn bl dk; Zgrqmi ; q r ugh gksrsgA

ck\$ l kbz dh l j {k

ck\$ l kbz dh l j {k grq l e; &2 ij l h r q dh v&uk "kd , oa dod&uk "kd dk fNMelko djrsjguk pfg, A dhVka , oa uk "kht hoka l scpko grq 2 ifr"kr eksuk dks /k\$ k\$; k jksj rFkk dodka vkfn l s l j {k grq 0-2 ifr"kr CykbVkd l] l yQD l vFkok ckot Vhu dk fNMelko djuk pfg, A nhd vkfn l scpko dsfy, FkheV ; k Q; j k Mku l senk dk mipkj djuk pfg, A

; fn ck\$ l kbz dk mfpr j [k&j [kko o ns [k Hky dh tk; srks budks dbz n "k dka l s Hkh vf/kd l j f {kr j [k tk l drk gA bl dMh ea j k' Vh; ouLi fr vuq dkku l h Fkku] y [ku Å us yxHkx 4 n "k dka l s Hkh vf/kd l e; l s dbz ck\$ l kbz ka dks l j f {kr j [k g\$ mnkj . k Lo: i Qk b d l l h y k & 1958] ek f j A / k f V D V k f j ; k & 1960] Qk b d l b l Q D V k f j ; k & 1961] Qk- v Y V h " k e k & 1969] Qk- c a k y f i l l (Qk- y k i k v k b j ; S M & 1980] Qk- c a t k f e u k u M k & 1982 r F k k l k b d l j o Y ; W k & 1984 b R ; k f n A